

PAMĚŤ A DĚJINY, SOUŽITÍ A VYHNÁNÍ¹

Miloš Havelka

„Paměť je mágem tajemným,
Povahu v opak ti zhoupne.
Kdo zapomíná na dobré, stává se zlým.
Kdo zapomíná na zlé, zhoupne.“

Erich Kästner, *In memoriam memoriae*

Memory and History, Living Together and Expulsion

With reference to the international discussion on the foundation of a Centre against Expulsion in Berlin, the essay considers the necessary asymmetry between the pursuit of understanding through interpretation as it is cultivated by academic history, and the recollection of historical events on the part of individuals and groups who participated in them. Using Czech-German relations and specifically the question of the “transfer” as background and example, the essay draws attention to the memories of participants not only in terms of the role they play in historical scholarship, but also in terms of their capacity to generate ideological political doctrines, maintain nationalist animosities and stereotypes in the perception of one’s own nation and the others and to sustain ethnic, social tension. Selective processes of social forgetting, in which individual and collective experience of life are formed and maintained, an inner community bond created and national identity consolidated, are shown to be a basic element of the existence of historical memory.

Individuální vzpomínka na historické události i jejich skupinové připomínání – při výročích, na slavnostech a setkáních pamětníků, prostřednictvím symbolických poselství pomníků apod. – i to, jak si lidé, kteří byli svědky a jsou spo-

¹ Tento text byl napsán do monotematického čísla *Flucht und Vertreibung in europäischer Perspektive*, připraveného pro *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 51/2003, s. 13–20 při příležitosti německých diskusí o funkcích a místu tzv. „Centra proti vyhánění“. V českém překladu se autor snažil maximálně udržet formulace a smysl německého originálu.

jeni společným prožitkem určitých událostí, tyto události pamatují, v jakých souvislostech je vidí a jak o nich vyprávějí, ani zdaleka nemusí odpovídat tomu, co se z těchto událostí stává důležitým pro historické poznání a jak je vidí odborníci.

„Lidská paměť a dějiny nejsou synonyma,“ zdůraznil na počátku 90. let francouzský historik Pierre Nora, a dokonce se často „staví proti sobě: Paměť je život, který vždy nesou skupiny živých, a právě proto je v neustálém vývoji, otevřená dialektice vzpomínky a zapomnění; s ohledem na své postupné deformace je paměť nevědomá, vydána každému užití a zneužití, schopna dlouhých období skrytosti a náhlých znovuoživení. Historie je vždy problematickou a neúplnou rekonstrukcí toho, co už není. Paměť je fenoménem vždy aktuálním, pouze prožívaným ve věčné přítomnosti historie. Protože je citová a kouzelná, paměť se snáší pouze s těmi detaily, které jí vyhovují, živí se vzpomínkami, které jsou nejasné, rozporné, obecné nebo nestálé, konkrétní nebo symbolické, je náchylná ke všem přenosům, zastíráním škrtnání nebo projekcím. Historie jakožto úkon intelektuální a zesvětšující vyžaduje analýzu a kritickou rozpravu. Paměť usazuje vzpomínku v posvátnu, historie ji z něj vyhání a vždy ji převádí do prózy.“²

Takovéto zdůraznění historické paměti jako živlu, ve kterém se utváří a udržuje individuální i skupinová zkušenost života a zároveň vytváří vnitřní tmel pospolitosti (sociologové v této souvislosti používají termín „sociální koheze“), kde se zpevňují pocity národní identity jako toho, co rýsuje podoby posledního horizontu generačních pohledů na dějiny, se mi zdá důležité připomínat jak s ohledem na hlavní a dominující proud provozu historické vědy, tak také v souvislosti s českosudetoněmeckými vztahy a na obecné rovině zvláště s ohledem na evropský problém násilných migrací ve 20. století.

To platí jak pro vědecké poznání, tak pro vytváření ideologicko-politických doktrín, pro ospravedlňování nacionalistických animozit a stereotypů ve vnímání vlastního národa i pro hodnocení těch druhých. Zde se také konzervují nejrůznější formy a podoby etnických a skupinových konfliktů či sociálních a politických napětí.

Obecněji viděno, jedná se o víceméně známou skutečnost, že například Francouzi si tytéž události pamatují odlišně než Němci, Poláci výrazně odlišně než Rusové, že katolíci v týchž událostech nacházejí něco jiného než protestanti a Češi totéž hodnotí jinak než sudetští Němci nebo Slováci. A tak dál a tak podobně.

Tradiční pohled profesionálních historiků se snaží zjistit, uchopit a popsat jednotlivá historická fakta nezaujatě, jasně a pokud možná jednoznačně, a zároveň i v nejširších souvislostech. Jakkoli se přitom neodmítají prožitky nebo i úvahy

2 PIERRE NORA, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt am Main 1998, s. 13–14.

o osobní zodpovědnosti aktérů, to, co se událo, má být objasněno vyčerpávajícím způsobem ze svých obecných příčin a v co nejširších významových kontextech a také s ohledem na srovnatelné události jinde. Odlišuje se „divoký odsun“ (Vertreibung) a „odsun“ mezinárodně „posvěcený“, poukazuje se na prožitek okupace a národnostního útlaku, na zděšení z holocaustu, na kolaborantské kompenzace i na mocensko-politické manipulace apod. Snaha o objektivní výklad událostí usiluje o pokud možná bezprostřední navázání na nevyhnutelnost historického procesu, na jeho vnitřní nutnost, pod jejímž tlakem se lidé údajně rozhodovali a v jehož intenci jednali.

Nelze ale přehlédnout, jak snadno může být pojem historické či politické nutnosti zneužit pro neutralizaci objektivních rozporů ve výkladu jednotlivých událostí, pro marginalizaci nejasností v jejich průběhu, a koneckonců i pro uklidnění svědomí; a to jak s ohledem na motivy jednání jednotlivců, tak s ohledem na právní, případně na mravní základy politických a právních rozhodnutí, které nějaké jednání nevědomky umožnily, přímo vyvolaly nebo dodatečně sankcionovaly.

Základní perspektivou dnes tolik diskutovaného a emocemi přeplněného výkladu etnického konfliktu Čechů a sudetských Němců, který vyvrcholil vyhnáním, se zdá být nacionální dějepiscectví a právo na sebeurčení. Zasažení konfliktu do obecnějších souvislostí totalitárních a autoritářských tendencí, které se prosazovaly v řadě evropských států od konce první světové války, by mělo posunout akcenty ve výkladu a možná i oslabit pocit vzájemné ublíženosti. K charakteristickým rysům tehdejšího totalitarismu a autoritářství totiž nepatřily jen centralizace moci, splývání vedoucí strany se státem, a s tím vším spojená agresivní snaha o zjednodušování myšlení, unifikaci soudnosti i představitosti jednotlivců a skupin. Stejně důležité jsou totalitární snahy o masivní manipulace se sociální a národnostní strukturou příslušných společností, ať už bylo motivováno rasově, nacionálně anebo třídním bojem, kterým byly v různých fázích tehdejšího vývoje vystaveni sudetští Němci právě tak jako Češi, přičemž jejich role jako subjektu a objektu se střídaly.

Cílem obou stran bylo dosažení etnické čistoty „vlastního“ území. Důsledkem bylo oslabení vnitřních seberegulujících mechanismů společnosti, vyvolána nejistota, došlo k rozkladu stávajících institucí i tradiční hodnotové hierarchie; otevřela se cesta k direktivním zásahům z centra, k demontáži hospodářských a demokratických, občanských i intelektuálních elit a došlo k vytvoření co neširší sociální, politické a administrativní závislosti občanů na státu.

Odhlédneme-li od změn po vzniku republiky (pozemková reforma), dalekosáhlé intervence do sociální struktury Československa od konce 30. let byly předznamenány pozvolnou emigrací přibližně 3 000 německých antifašistů a Židů po Hitlerově převzetí moci v Německu v roce 1933. Po Mnichovské dohodě roku 1938 pak došlo k útěku Čechů a Židů z obsazených území (160–170

osob,³ z toho přibližně více než 15 000 Němců, většinou sociálních demokratů a komunistů). V tutéž dobu začala mohutně růst a do různých míst směřovat emigrační vlna židovských spoluobčanů (zde jsou uváděné počty značně nejisté) a také českých i německých (přibližně 3 000 osob) německých antifasistů.⁴ K tomu je třeba připočítat desetitisíce Čechů (celkem asi 130 000),⁵ kteří museli po vzniku samostatného „Slovenského štátu“ opustit Slovensko a pak i Podkarpatskou Ukrajinu. Po tom všem následovala likvidace v zemi zůstavších židovských spoluobčanů a také – většinou k elitám patřících – reprezentantů nejružnějších českých občanských organizací (360 000 osob, z toho 240 000 obětí rasového pronásledování, mezi nimi 6 000 Romů).⁶

Po válce pak byli ve třech vlnách odsunuti čeští a slovenští Němci (2 256 000 osob, z toho 156 000 ze Slovenska).⁷ Jejich stará bydliště byla nově osídlována ve třech vlnách, což představovalo obtížný proces, který byl ukončen teprve na počátku 60. let, přičemž by nemělo uniknout, že většina z téměř 160 000 nových obyvatel, kteří přišli bezprostředně po válce do původně německých oblastí, nejčastěji přicházela z nejspodnějších vrstev venkovského a městského obyvatelstva, a že ti, přinejmenším na počátku, výrazně přispívali ke zřetelné sociální a protiněmecké radikalizaci celé situace.⁸

Bez ohledu na interpretace následků těchto událostí je nicméně zřejmé, že se vytvořila nová společnost, od předchozí odlišná svou sociální strukturou, svými emocemi i změněnou světonázorovou orientací, novou hierarchií hodnot a také neschopností pamatovat si soužití s německou menšinou jinak než jako konflikt.

3 *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002, s. 111. Jiní autoři hovoří dokonce o tom, že více než polovina z 850 000 Čechů žijících původně v Sudetech, musela po Mnichovské dohodě opustit pohraniční území: MILAN KUČERA, *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*, in: *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (edd.), Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Praha 1997, s. 330.

4 *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu česko-německých dějin od konce 19. století*, Praha 1996, s. 27.

5 M. KUČERA, *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*, s. 330. Srov. také JAROMÍR MACEK, *K problematice dějin odtrženého pohraničí (zvláště tzv. Sudet) v letech 1938–1945*, Praha 1992.

6 *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění*, s. 30. Spolehlivá strukturovaná čísla o emigraci a imigraci obyvatelstva z a do původně československých území ve 30. a 40. letech, stejně jako analýza okupačních ztrát podle etnických a skupinových náboženských, sociálních apod. příslušností při dodnes neexistuje. Dokonce i Závěrečný dokument právě zmíněné Česko-německé komise historiků může tuto potřebu plnit jen velmi omezeně.

7 VLADIMÍR SRB, ALOIS ANDRLE, *Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010*, Praha 1989, s. 4.

8 Plnou výpovědní hodnotu dostanou samozřejmě tato většinou dost dobře známá čísla teprve tehdy, když se přesvědčivě doloží, k jakým posunům morálních, sociálních a politických hodnot v souvislosti s těmito sestupy a vzestupy různých sociálních vrstev a skupin došlo, jaké nové mentality se tak vytvořily, případně prosadily a jak se tím také změnila formy historické paměti.

Nová politická očekávání vystupovala zřetelně v podvojném heslu většiny stran oné doby: „Už nikdy hospodářskou krizi, už nikdy německou okupaci.“ Institutionalizovaným výrazem těchto tužeb se stala tzv. „Národní fronta“, kde slovo „národní“ mohlo být čteno právě tak nacionálně jako socialisticky. Politický a světonázorový (i když levicově orientovaný) liberalismus, víra v demokracii, prozápadní orientace a středostavovské hodnoty, které nesly meziválečné Československo, byly zničeny. Evangelický teolog Josef Lukl Hromádka to záhy po konci války vyjádřil následujícími slovy: „Často jsem se za války tázával, jak Peroutka a lidé jeho duševní stavby rozumějí podstatě druhé světové katastrofy. [...] Válka a z ní vyvěrající revoluce hluboce otrásla typem liberalismu,“ který ztělesňoval, a „jakási nostalgie mne jímala, kdykoli jsem myslil na Karla Čapka, Ferdinanda Peroutku a jejich druhy, kdykoli jsem myslel na typ, který reprezentovali. Zdálo se mi, že s epochou, která odešla v roce 1938, odešlo také kus jejich bytostné podstaty. Myšlenková a citová stavba jejich typu bude stát v nové porevoluční době jaksí bez pevných základů. Jejich životní filozofie – leda by se změnila ve svých podstatných zásadách – nebude se cítit doma ve víru poválečného světa, uprostřed nových kolektivních sil, které se poválí našimi kraji. A oni sami se budou cítit jako cizinci, i když svým rozumem pochopí, že se musíme nějak moudře a kladně zařídit pod střechem socialistického štátu. Budou ušlechtilé a moudře radit, jak se uvarovat mravních škod, jak zachraňovat lidství (...) ale bude jim patrně scházet životní radost.“⁹

Pozoruhodné není pouze to, jak se těmito slovy podařilo vyjádřit základní pocit z tehdejší proměny politické, historické a kulturní situace, ale také do jaké míry byla založena ve vzpomínce na období mezi dvěma válkami. Historická paměť na liberální a demokratickou dobu se vytrácela mnohem snadněji, než by se čekalo, což nepochybně také souviselo s obecnou připraveností obětovat demokratické principy národním zájmům. Obnova demokratických institucí nebyla úplná a už vůbec nebyla doprovázena rozvojem (a politickým prosazováním) demokratických mentalit. Masarykovo pojetí českých dějin z humanistických principů české reformace začalo být záhy nahrazováno Nejedlého protokomunistickým výkladem tábořského radikalismu. Vzpomínky na první republiku byly rychle a razantně překryty zážitkem okupace, ze kterého se zdálo přirozeně vyplývat, že jakákoli forma společné existence Němců a Čechů v jednom společném státě by byla myslitelná jen jako nepřetržitý konflikt a předzvěst špatných konců.

Likvidace kulturních a demokratických elit a demontáž středních vrstev ale pokračovala po roce 1948 ve formách třídního boje, které dokončily předchozí rasově a nacionalisticky argumentované intervence do sociální struktury země. Následovala další vlna emigrace, tentokrát obzvláště z demokraticko-nacionálních, liberál-

9 JOSEF LUKL HROMÁDKA, *Don Quijote české filosofie. Emanuel Rádl, 1873–1942*, Praha 1947, s. 76.

ních a dílem i sociálnědemokratických kruhů (uvádí se více než 100 000 osob). A ještě větší byl počet těch, kteří byli jako „třídní nepřátelé“ nebo „třídně nespolehlivé živly“ vytlačeni z nejrůznějších, většinou vysoce kvalifikovaných povolání na nejnižší stupně pomocných prací.¹⁰ Na nejrůznějších úrovních bylo zkonstruováno na 200 000 politických procesů (postižení ale byli i rodinní příslušníci a zejména děti, jejichž osudy se naše historiografie zabývá stále ještě velice nedostatečně; počty postižených jsou proto mnohem vyšší), přibližně 2 000 osob bylo popraveno, zavražděno během výslechů nebo zastřeleno na útěku.

To všechno bylo od počátku 50. let doprovázeno dalšími totalitárními zásahy do sociální struktury české společnosti: ze zemědělství bylo tehdy „převedeno“ na 380 000 pracovníků do průmyslu, zatímco 250 000 dělníků prakticky v tutéž dobu třídně „posílilo“ administrativu anebo přímo přešlo do politicky vedoucích funkcí, což fakticky znamenalo dequalifikaci administrativy. Kompetence byla stále zřetelněji nahrazována původem a věrností, což byl dlouhodobý proces. Výrazné stratifikační důsledky měla také od počátku 50. let probíhající tzv. kolektivizace zemědělství (zákon o tzv. Jednotných zemědělských družstvech byl přijat koncem roku 1949).

Všemi těmito prostředky byla dokončena (okupací zahájená) nacionální a sociální *homogenizace* obyvatelstva a *zmasovění* společnosti, jež je možné ve smyslu Hannah Arendtové považovat za jeden z rozhodujících předpokladů a zároveň i charakteristických znaků totalitárního panství.¹¹

Jak může jednotlivec s ohledem na podobné změny, které na hlavu převrací všechny hodnoty a hierarchie, akceptovat „objektivní“ historický výklad událostí, zachovat si chladnou hlavu nebo se dokonce distancovat od nacionalismu vlastního národa, případně se obrátit proti generaci rodičů? S ohledem na zdůraznění podobných historicko-sociálních souvislostí mohou mít pamětníci docela přirozený dojem, že mnohé z toho, co je součástí obecných výkladů, se ve skutečnosti odehrávalo „úplně jinak“, že snaha o čistě objektivní líčení je okrádá o jejich zážitky, nebo dokonce o jejich utrpení a že historikové proměňují jedinečnost životních osudů v pouhý ornament na objektivitě událostí, v lepším případě v jejich ilustraci.

Oblast historického mikrosvěta – biografie jednotlivců, odlišnost událostí na místní úrovni a jejich neopakovatelná jedinečnost, regionální specifičnost mezietnické komunikace a především různost intenzity a forem předchozích konfliktů

10 Mnohé podobné osudy vylíčil v řadě povídek a novel (např. *Skrivánci na niti*) svým typickým, humorným a zároveň hořkým způsobem Bohumil Hrabal.

11 V Čechách stále ještě existuje řada lidí, kteří sudetské Němce dodnes obviňují, že jejich neochota k soužití, touha po Říši a podíl na nacionálně-socialistickém rozbití Československa otevřelo dveře pro pochod ruského komunismu do střední Evropy.

i soužití¹² – jsou tak, přes všechnu svou aktivnost, relativní průhlednost, lidskou blízkost a smysluplnost, vydány do područí abstraktních principů a zůstávají ve stínu mnohem méně průhledných, mnohem statictějších, z hlediska jednotlivého života nezajímavých, lidsky cizejších a v individuální perspektivě nevypočitatelnějších historických a společenských makrostruktur. Dějiny se tak proměňují v cosi definitivního a uzavřeného; stávají se neodčinitelným faktem, trvalým závazkem a občas břemenem, kterého se jakoby nemůžeme zbavit.

Jestliže se tedy zdá, že se pohled historické vědy zplošťuje a unifikuje, individuální pohled zezdola, z pozice pamětníků se výrazně relativizuje. Nejen „nezúčastněnou objektivitu“ vědeckého myšlení, ale zejména – a to je důležitější – pokusy o politickou doktrinalizaci historického výkladu, jejímž mediem je zapominání: blízkost, porozumění, sympatie nebo i odpuštění při rozhovorech s jednotlivci se tak proměňují v rozhořčení nad oficiálními projevy politických reprezentantů, ať už „sudetoněmeckých předáků, donekonečna opakujících vlastním potřebám přizpůsobený obraz nedávných dějin“,¹³ nebo nad populistickými předvolebními slogany českých politiků z nedávné doby.

Individuální paměť zde ztrácí svou původní funkci prostředku elementárního uspořádání zkušenosti a osobnostní orientace ve světě, její formy a její síla jsou podrobovány jednotlicímu politicko-ideologickému zájmu. Ten na jedné straně zdůrazňuje jen určité složky paměti, ale zároveň mnohem víc vypouští. Především to, co nelze manifestovat, co nepřispívá k vytváření národní i skupinové soudržnosti, co nemůže zpevňovat tradice a prosazovat politický zájem. Češi už zapoměli na civilizační produktivnost staletého soužití s německou menšinou, na to, čím přispívala k bohatství země, k jejímu kulturnímu i duchovnímu rozvoji, a zejména na mravní a lidsko-právní problémy vyhnání této menšiny po druhé světové válce, které se pokoušejí překrýt (jakkoli na první pohled „přirozenou“) historicko-politickou a historicko-právní argumentací o konci druhé světové války. Ze

12 Pokud jde o česko-sudetoněmecké vztahy, jsou z tohoto hlediska zajímavé rozhovory, které v knihách *Odsunuté vzpomínky. Z vyprávění mých sudetoněmeckých vrstevníků*, Praha 1993; *Neodsunuté vzpomínky. Česká zkušenost pohraničí*, Praha 2000, vedla v Německu žijící ALENA WAGNEROVÁ, poukazující na rozdíly jak v hodnocení soužití, tak odsunu, a to na obou stranách. Některé společné znaky u vyprávěcích nelze přehlédnout: často etnický pomíchaná příbuzenstva, pocit, že soužití rozbila politika, potřeba řádu a hledání institucí (náboženství, domov, rodinné tradice), a třeba i usmířující role krajiny. Individuální paměť se zde obrací jak proti účelovým obrazům dějin, ať už vznikají na kterékoli straně, tak i proti zájmově stabilizovanému historickému velkovyprávění, a tradiční nacionalismy proměňují v konkrétní osud. Ukazují, jak si Češi a sudetští Němci pamatují společný život, mezilidskou komunikaci i problémy vzájemného soužití v období před válkou a po válce na území tzv. Sudet, tj. v prostorách zabraných Třetí říší po Mnichovu, a také to, jak události poznamenaly biografie jednotlivců a jejich identitu.

13 A. WAGNEROVÁ, *Odsunuté vzpomínky*, s. 9.

základní myšlenky filozofie českých dějin jako ustavičného stýkání, potýkání s německým živlem a jeho pronikání,¹⁴ jak ji ve druhé třetině 19. století formuloval zakladatel moderní české historiografie František Palacký, se dnes připomíná pouze ono druhé, totiž „potýkání“, nehledě k tomu, že to, co po staletí utvářelo konfliktní společenství¹⁵ Čechů a Němců v Čechách a na Moravě, se po válce proměnilo v „pouhý“ zahraničně politický problém.

A sudetští Němci už zapoměli na svou pozici „státního národa“ před první světovou válkou a na neochotu k soužití s Čechy po ní i na svůj podíl při Hitlerově rozbití meziválečného Československa, na své chování za okupace, a dokonce, jak se zdá, i na omluvu prezidenta Havla za vyhnání, učiněnou krátce po jeho nástupu do funkce na počátku 90. let, po které nejen že nenásledovalo žádné podobné smířlivé gesto z jejich strany, ale pouze požadavek na navrácení majetku a na přejmenování původně německých obcí.

Kromě toho tento konfrontační způsob prosazování „vlastní“ paměti působí také zahraničně: Sudetští Němci i Češi jsou v médiích i publikacích až příliš často konfrontováni se selektivními a zraňujícími podobami paměti druhé strany, její smířlivé podoby jsou sotva brány na vědomí. Historická paměť obou stran je pak formována (nechceme-li přímo říci „konstruována“) především v prostředí specifických anebo nacionalizovaných skupin a přes hranice se ti druzí dozvídají pouze to, na co by vlastně chtěli zapomenout.

Podobným dokladem účelového zapomínání je skutečnost, jakou roli ve vztazích Čechů a sudetských Němců na obou stranách po dlouhou dobu hráli (a mnohdy ještě hrají) tzv. „lidé s minulostí“ (nacionálně socialistickou nebo minulostí českých poválečných „revolučních gard“).

Dimenzi lidské paměti je tedy třeba připomínat také s ohledem na její negativitu, na její odlišnost a také mezery, tedy právě s ohledem na to, co se vypouští a zapomíná. Jde totiž také o to, že zapomínání se neprosazuje ani zdaleka tolik zákazy a zábranami, ale mnohem více a silněji podporou a stimulací určitých obsahů paměti, že nárůst zapomínání je možný jen jako současné stupňování (a emocionalizace) paměti.¹⁶ Důvody, proč se skupinová paměť stává médiem zapomínání, a také způsoby, jak k tomu dochází a co konkrétně se zapomíná, se zabývá sociologie vědění a spolu s ní kritikové ideologií z nejrůznějších táborů.

Problém historického „zapomínání“ však nicméně zůstává ve veřejném diskurzu většinou překryt motivem „připomínání“ a skupinová paměť se udržuje v po-

14 Srov. FRANTIŠEK PALACKÝ, *Stručný přehled dějin českých dob starší (až do 1526)*, in:

Františka Palackého Spisy drobné, svazek 2: Články z oboru dějin, Praha 1900, s. 377.

15 Srov. JAN KRÉN, *Konfliktní společenství Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990.

16 JOHN E. ESPOSITO, *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 2002, díl 1, s. 30.

dobách, jejíž důležitou složkou je programové zapomínání. To je potřeba připomínat jak pamětníkům, tak nastupujícím generacím a nakonec i politikům.

Jestliže má být tedy zřízeno „Centrum proti vyhánění“, ať už jako německý nebo jako evropský projekt, ať už v Berlíně, Vratislavi anebo ve Zhořelci, tak musíme být zvědaví, na které události a na jaké momenty dějin 20. století se zde bude vzpomínat, a které naopak budou zapomenuty, které souvislosti se budou zdůrazňovat a jaké individuální vzpomínky zde bude slyšet, a především: jak se podaří to všechno sjednotit s odborným zpracováním dějin násilných migrací v Evropě 20. století, usilujícím o vyváženost a objektivitu.